

Badania

Renata Jasnos

Deuteronomium
jako „księga”
w kontekście kultury
piśmienniczej
starożytnego Bliskiego Wschodu

Akademia „Ignatianum”

Wydawnictwo WAM

Kraków 2011

HUMANITAS

STUDIA KULTUROZNAWCZE

Badania • Wprowadzenia • Monografie • Źródła

Seria pod redakcją Andrzeja Gielarowskiego

Komitet Naukowy

prof. dr hab. Tomasz Gąsowski, prof. dr hab. Henryk Pietras,
prof. dr hab. Stanisław Stabryła, dr hab. Krzysztof Koehler,
dr hab. Kazimierz Kuczman, dr hab. Stanisław Sroka,
dr hab. Andrzej Waśko

Publikacje serii *Humanitas. Studia Kulturoznawcze*, przygotowywanej przez pracowników naukowych Instytutu Kulturoznawstwa Akademii „Ignatianum” w Krakowie, kierowane są do czytelnika zainteresowanego refleksją nad kulturą w zakresie jej źródeł, natury oraz przemian dokonujących się przez wieki i współcześnie.

Celem serii jest zarówno wprowadzanie w poszczególne dziedziny kulturoznawstwa, jak i prezentowanie najnowszych badań w tym zakresie. Dlatego publikujemy prace zbiorowe i podręczniki, jak też monografie oraz teksty źródłowe ujmujące tematykę kulturoznawczą z różnych perspektyw naukowych.

Naukowy charakter serii, gwarantowany przez uczestnictwo w jej powstawaniu kompetentnych badaczy poszczególnych dziedzin kultury, idzie w parze z jej przystępnością również dla czytelników stawiających pierwsze kroki w analizowaniu fenomenu kultury.

© Akademia Ignatianum, 2011
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków

Praca naukowa finansowana ze środków na naukę w latach 2009-2010.

Redakcja
Ewa Zmuda

Projekt okładki i stron tytułowych
Lesław Sławiński – PHOTO DESIGN

978-83-7614-047-6 (Ignatianum)

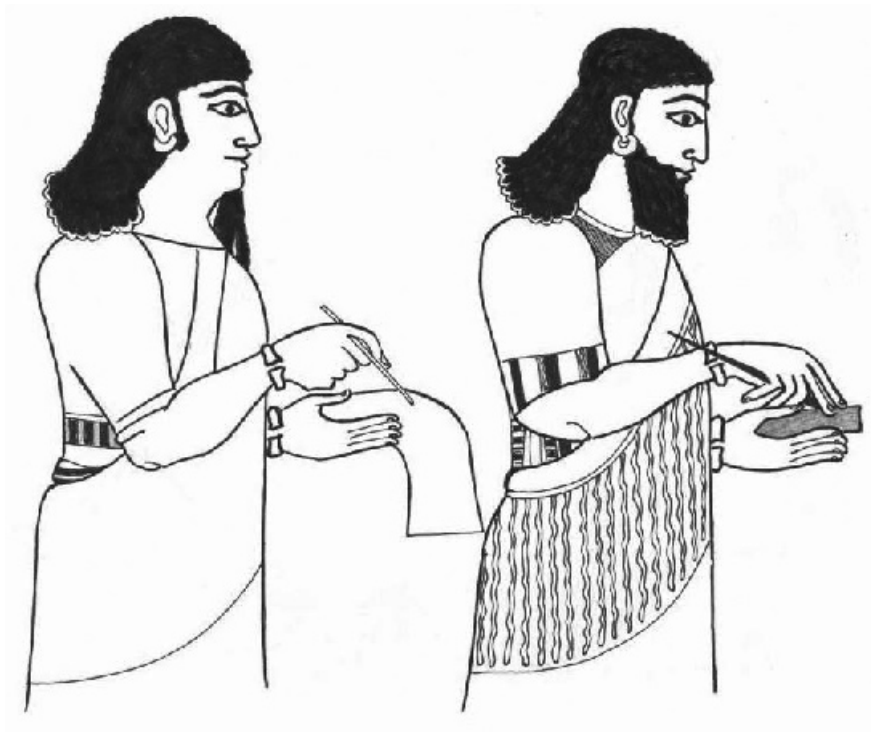
978-83-7767-010-1 (WAM)

WYDAWNICTWO WAM
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. 12 62 93 200 • faks 12 42 95 003
e-mail: wam@wydawnictwowam.pl
www.wydawnictwowam.pl

DZIAŁ HANDLOWY
tel. 12 62 93 254-255 • faks 12 43 03 210
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

KSIĘGARNIA INTERNETOWA
tel. 12 62 93 260, 12 62 93 446-447
faks 12 62 93 261
e.wydawnictwowam.pl

Drukarnia Kand K • Kraków

Fragment fresku z Til Barsib (VIII w. przed Chr.) –
obrazujący łączność dwóch kultur pisarskich
obrys i rekonstrukcja R. Jasnos

Spis treści

Wstęp	15
-------------	----

CZĘŚĆ I: WYBRANE ZAGADNIENIA KULTURY PIŚMIENNEJ NA STAROŻYTNYM BLISKIM WSCHODZIE ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM IZRAELA I JUDY

1. Wprowadzenie – początki pisma i kultury piśmiennej	27
2. Izrael i Juda – początki i rozwój kultury piśmiennej	37
2.1. Dzieje pisma na obszarze Izraela i Judy	37
2.1.1. Pismo klinowe w Kanaanie	38
2.1.2. Palestyna po okresie wieków ciemnych	41
2.1.3. Próby prowadzące do alfabetu	42
Alfabet klinowy	43
Pismo proto-kananejskie i jego pochodne	44
2.1.4. Pismo hebrajskie	46
Świadectwa archeologiczne	46
Problem dywersyfikacji zapisu	47
2.1.5. Zakres piśmienności na terenach biblijnego Izraela i Judy	49
XII-IX w.	49
VIII-VI w.	52
2.1.6. Uwarunkowania rozwoju piśmienności w Izraelu i Judzie	55
Kulturowe	55
Ekonomiczno-administracyjne	57
Społeczno-polityczne	58
2.1.7. Piśmienność w świadectwach biblijnych – kwestia historyczna	58
2.1.8. Sytuacja językowa i piśmienna w okresie perskim	60
2.2. Kultura piśmienna Izraela i Judy	63
2.2.1. Miejsca – archiwa	63
2.2.2. Osoby – pisarze	67
Dane archeologiczne	67
Dane biblijne	69
Tytuły i imiona pisarzy w Biblii	71
Funkcje pisarskie	72
Umiejętności literackie – poziom wykształcenia	76
Rody pisarskie okresu przedwygnaniowego	78
Relacje pisarzy dworskich z świątynią	81
2.2.3. Pytanie o edukację	83
3. Kontekst kulturowy funkcjonowania zapisów na SBW – wybrane aspekty	93
3.1. Funkcje tekstów	93

3.2. Starożytna idea pisania i zapisów	97
3.2.1. Niezwykła moc pisma	97
3.2.2. Bogowie, mity, idee – Mezopotamia	98
Początek pisma	98
Nisaba	99
Nabu	101
Tabliczka Przeznaczeń	102
Ninurta	105
Księgi niebiańskie, rejestry bogów	107
Podsumowanie	108
Biblijne echa kultu Nabu	109
3.2.3. Bogowie, mity, idee – Egipt	110
Thot	110
Szeszat	111
Zapisy i magia	112
Konkluzja	113
3.3. Pismo w służbie przekazu treści niezwykłych – wiedzy sekretnej i listów bogów	115
3.4. Koncepcja autorstwa i/czy „autorytetu” tekstu	119
3.5. Między powielaniem a inwencją	125
3.6. Między inwencją a kanonizacją	132
4. Pytanie o oddziaływanie międzykulturowe	135
4.1. Zjawisko wpływów kulturowych i jego ocena	135
4.2. Ugarit pośrednikiem i świadkiem wpływów kulturowych	137
4.3. Wpływy nie tylko literackie. Przerwanie, kontynuacja, adaptacja	140
4.4. Pytanie o postępowanie badawcze	143

CZĘŚĆ II: DEUTERONOMIUM JAKO *SĔFER*

1. Terminologia związana z kulturą piśmienną w Deuteronomium	149
1.1. Podstawowe terminy dotyczące pisania	149
1.1.1. <i>Sēfer</i> – pismo, list, piśmienny dokument	149
1.1.2. <i>Kātab</i> – pisać	152
1.2. Inne terminy związane z pisaniem	157
1.2.1. <i>Šōtēr</i> – pisarz, zwierzchnik	157
1.2.2. <i>Sēfer k'rītut</i> – list rozwodowy	159
1.3. Terminy pośrednio związane z pisaniem	160
1.3.1. Różne terminy rzadziej występujące	160
1.3.2. Słowo – <i>dābār</i> , <i>dāberet</i> , <i>'ēmer</i> , <i>'imrāh</i>	161
1.3.3. <i>Tōrāh</i> – nauka-prawo	167
2. Wybrane zagadnienia kultury piśmiennej w Deuteronomium	171
2.1. Aspekt materialny pisma – materiały i narzędzia pisarskie	171
2.2. Aspekt personalny – kto pisze	176
2.3. Rodzaje zapisów oraz ich funkcje i czynności z nimi związane	181
2.4. Deuteronomium jako pismo	187
2.4.1. Co zawiera <i>sēfer ha-tōrāh</i> ?	188
2.4.2. Treści przymierza <i>b'rīt</i>	191
2.4.3. Czym są <i>ha-d^ebārīm</i> ?	192

2.4.4. Relacja między Księgą Powtórzonego Prawa a „Księgą” <i>tory</i>	193
2.4.5. Funkcje i cele „Księgi” <i>tory</i> w Deuteronomium	196
2.4.6. Relacje między „Księgą” <i>tory</i> i kamiennymi tablicami w przekazie Deuteronomium	201
Synopsa narracji o powstawaniu tablic	202
Rozwój tradycji	205
Połączenie przekazów („redakcja”)	208
Odmienna funkcja tablic i „Księgi” <i>tory</i>	209
2.4.7. „Księga” <i>tory</i> i kamienne tablice w Księdze Wyjścia	211
3. „Księga” <i>tory</i> w pozostałych tradycjach Biblii hebrajskiej	219
3.1. Księga Jozuego	219
3.2. Księgi Królewskie i Księgi Kronik	221
3.3. Księga Ezdrasza i Księga Nehemiasza	230
3.4. Księgi prorockie	232
3.5. Konkluzja	237
4. Struktura Księgi Powtórzonego Prawa a proces kształtowania tekstu	239
4.1. Kodeks	240
4.2. Traktat	240
4.3. Mowy	241
4.4. Struktura złożona	243
4.5. Analiza terminologii w odniesieniu do struktury	246
4.6. Konkluzja	253

CZĘŚĆ III: DEUTERONOMIUM JAKO UCZESTNIK W KULTURZE

1. Oralność i piśmienność w Deuteronomium	257
1.1. Retoryka tekstu literackiego a oralność pierwotna	259
1.2. Cechy przekazu oralnego w literaturze	260
1.2.1. Powtórzenia	260
1.2.2. Styl formułatywny	261
1.2.3. Performance	266
1.2.4. Prawo – oralnie	268
1.3. Próba oceny oralności Deuteronomium	269
1.4. Dynamika oralno-piśmienna Deuteronomium	270
1.5. Przekaz piśmienny i implikacje piśmienności	275
2. Objawiona mądrość i wiedza nie-ukryta w deuteronomicznym zapisie	281
2.1. Objawienie i zapis – Bóg Pisarz na Horebie i piszący Mojżesz	282
2.2. Wiedza sekretna i mądrość	285
2.3. Mojżesz prorok, pisarz i mędrzec <i>apcallū</i>	292
2.4. Konkluzja	296
3. Prawo zapisane, jego cel i funkcje	299
3.1. Prawo króla i <i>sefer ha-tora</i>	299
3.1.1. Deuteronomiczne prawo króla i bliskowschodnia koncepcja władzy	299
3.1.2. Rola króla wobec prawa	304
3.2. Prawo i zbiory prawne w zapisie	309
3.2.1. Koncepcja prawa	309

3.2.2. Czym był „kodeks”?	311
3.2.3. Biblijne zbiory prawne.	319
3.3. Dwie kamienne tablice i Dziesięć Słów <i>Jhwh</i> .	322
3.3.1. Dlaczego w skrzyni?	322
3.3.2. Dlaczego dwie?	324
3.4. Kamienie limityczne, inskrypcje traktatów i prawo kraju.	329
3.5. Konkluzja.	335
4. Przyczynki do analizy procesu kształtowania Deuteronomium jako kompozycji piśmiennej – nowa <i>Kompositionsgeschichte</i>	337
4.1. Elementy warsztatu literackiego a proces kształtowania tekstu	338
4.2. Zbiór prawny jako zaczyn kształtowania piśmiennej kompozycji Deuteronomium.	347
4.3. „Model <i>Gilgamesza</i> ” rozwoju tekstu.	354
4.3.1. Charakterystyka eposu <i>Gilgamesz</i> , świadectwa tekstu, etapy rozwoju.	355
4.3.2. Deuteronomium a <i>Gilgamesz</i> .	361
4.4. Wprowadzenie do nowej <i>Kompositionsgeschichte</i>	363
4.5. Próba wstępnej konfrontacji z wybranymi teoriami	368
4.5.1. Złożoność przekazu	368
4.5.2. Przykład negatywnej weryfikacji hipotezy	370
4.5.3. „Redakcje” i „edycje”	372
5. Teologia Pisma i pisanie w Deuteronomium – synteza	377
5.1. Słowa mówione i pisane	377
5.2. Bóg jako Pisarz	380
5.3. Pośrednicy Objawienia w tradycji Deuteronomium	383
5.4. Autorytet tekstu i znaczenie zapisu	388
5.4.1. Autorytet osoby i jej słów	388
5.4.2. Powaga i znaczenie zapisu.	390
Dokument przymierza	390
Zapis prawa	392
Zapisana wiedza – nauka	394
5.5. Podsumowanie	398
Zakończenie	399
Summary	411
Spis tabel	420
Spis skrótów.	421
Bibliografia wybrana	427
Indeks rzeczowy.	463
Indeks odniesień biblijnych	467
Indeks wybranych świadectw piśmiennictwa	483
Indeks odniesień do pozabiblijnych tekstów starożytnych	484

Table of contents

Preface	15
---------------	----

PART I.

SELECTED ISSUES OF THE CULTURE OF WRITING WITHIN THE ANCIENT NEAR EAST – WITH PARTICULAR EMPHASIS ON ISRAEL AND JUDAH

1. Introduction – the origins of script and culture of literacy	27
2. Israel and Judah – the origins and development of culture of literacy	37
2.1. The history of script in the area of Israel and Judah.	37
2.1.1. Cuneiform script in Canaan	38
2.1.2. Palestine after the dark ages	41
2.1.3. Attempts leading towards the creation of an alphabet.	42
Cuneiform alphabet	43
Proto-Canaanite script	44
2.1.4. Hebrew Script	46
Archaeological evidence	46
Problems in the diversification of scripts	47
2.1.5. The extent of literacy within the areas of biblical Israel and Judah	49
12 th – 9 th century BC	49
8 th – 6 th century BC	52
2.1.6. Conditions for the development of literacy in Israel and Judah	55
Cultural	55
Economic and Administrative	57
Socio-political	58
2.1.7. Literacy in biblical evidence – a historical issue	58
2.1.8. Language and literacy during the Persian era	60
2.2. Writing culture of Israel and Judah.	63
2.2.1. Places – the archives	63
2.2.2. People – writers.	67
Archaeological Data	67
Biblical Data	69
Titles and names of writers in the Bible	71
Functions of writers.	72
Literary skills – the level of education	76
Writers’ Families in the era before exile	78
Relationships between court writers and the temple	81
2.2.3. Question about education	83
3. Cultural context of the functioning of records on the ancient Near East – selected aspects	93
3.1. Functions of the texts	93

3.2. Ancient idea of writing and records	97
3.2.1. The extraordinary power of writing	97
3.2.2. Gods, myths, ideas – Mesopotamia	98
The beginning of writing	98
Nisaba	99
Nabu	100
The Tablet of Destinies	102
Ninurta	105
Heavenly Books, records of gods	107
Summary	108
Biblical echoes of the worship of Nabu	109
3.2.3. Gods, myths, ideas – Egypt	110
Thot	110
Szeszat	111
Writing and magic	112
Conclusion	113
3.3. Writing in the service of the unusual – secretive knowledge and letters of gods	115
3.4. The concept of authorship and/or the “authority” of text	119
3.5. Between copying and invention	125
3.6. Between invention and canonisation	132
4. Question of intercultural influences	135
4.1. The phenomenon of cultural influences and its evaluation	135
4.2. Ugarit – intermediary and witness of cultural influences	137
4.3. Influences not only of a literary nature. Interruption, continuation, adaptation	140
4.4. Question relating to research procedure	143

PART II.

DEUTERONOMY AS *SĒFER*

1. Terminology related to the culture of writing in The Book of Deuteronomy	149
1.1. Basic terms related to writing	149
1.1.1. <i>Sēfer</i> – script, letter, written document	149
1.1.2. <i>Kātab</i> – to write	152
1.2. Other terms related to writing	157
1.2.1. <i>Šōtēr</i> – writer, supervisor	157
1.2.2. <i>Sēfer kērūtut</i> – divorce letter	159
1.3. Terms indirectly related to writing	160
1.3.1. Various less common terms	160
1.3.2. The Word – <i>dābār</i> , <i>dāberet</i> , <i>’ēmer</i> , <i>’imrāh</i>	161
1.3.3. <i>Tôrāh</i> – instruction-law	167
2. Selected literary and cultural issues within Deuteronomy	171
2.1. Material aspect of writing – tools and materials	171
2.2. Personal aspect – who writes	176
2.3. Types and functions of recording, activities related to them	181
2.4. Deuteronomy as a text	187
2.4.1. What does <i>sēfer ha-tôrāh</i> contain?	188

2.4.2. The contents of the covenant <i>b'rit</i>	191
2.4.3. What are the <i>ha-d'bārim</i> ?	192
2.4.4. The relationship between Deuteronomy and The 'Book' of <i>Torah</i>	193
2.4.5. Functions and objectives of The 'Book' of <i>Torah</i> in Deuteronomy.	196
2.4.6. Relations between The 'Book' of <i>Torah</i> and stone tablets in Deuteronomy	201
Synopsis of the narratives concerning the formation of tablets.	202
Development of the tradition	205
Merging of the accounts ('editing').	208
Different functions of the tables and The 'Book' of <i>Torah</i>	209
2.4.7. The 'Book' of <i>Torah</i> and stone tablets in The Book of Exodus	211
3. The 'Book' of <i>Torah</i> in other traditions of the Hebrew Bible	219
3.1. The Book of Joshua	219
3.2. The Books of Kings and The Books of Chronicles	221
3.3. The Book of Ezra and The Book of Nehemiah	230
3.4. The Books of the Prophets	232
3.5. Conclusion.	237
4. Structure of the Book of Deuteronomy and the process of shaping the text	239
4.1. Code	240
4.2. Treaty	240
4.3. Speech	241
4.4. Complex structure	243
4.5. Analysis of the terminology in relation to structure	246
4.6. Conclusion	253

PART III.

DEUTERONOMY AS A PARTICIPANT WITHIN THE CULTURE

1. Orality and literacy in Deuteronomy	257
1.1. Rhetoric of a literary text versus the primary orality	259
1.2. The features of oral communication in literature	260
1.2.1. Repetitions	260
1.2.2. Formulaic Style	261
1.2.3. Performance.	266
1.2.4. The Law – orally	268
1.3. An attempt to assess the orality of Deuteronomy	269
1.4. Oral and writing dynamics of Deuteronomy	270
1.5. Written transmission and implications of literacy	275
2. Wisdom revealed, and unhidden knowledge written down in Deuteronomy	281
2.1. The Revelation and its recording – God-Writer on Mount Horeb and Moses who writes	282
2.2. Secretive knowledge and wisdom	285
2.3. Moses – prophet, writer and sage <i>apkallū</i>	292
2.4. Conclusion	296
3. Recorded law, its purpose and functions	299
3.1. The law of the king and <i>sefer ha-tora</i>	299

3.1.1. Deuteronomic law of the king and the Near Eastern concept of power	299
3.1.2. Role of the king before the law	304
3.2. Law and written legal collections	309
3.2.1. The concept of law	309
3.2.2. What was the ‘code’?	311
3.2.3. Biblical legal collections	319
3.3. Two tablets and Ten Words <i>Yhwh</i>	322
3.3.1. Why in a chest?	322
3.3.2. Why two?	324
3.4. Boundary stones, inscription of treaties and the law of the country	329
3.5. Conclusion	335
4. Contributions to the analysis of the process of the shaping of Deuteronomy as a written composition – a new <i>Kompositionsgeschichte</i>	337
4.1. Elements of literary interventions and the process of shaping text	338
4.2. A collection of laws as a nucleus in the shaping of the literary composition of Deuteronomy	347
4.3. ‘Model of <i>Gilgamesh</i> ’ of the development of the text	354
4.3.1. Characteristics of the <i>Gilgamesh</i> epic, evidence from the text, stages of development	355
4.3.2. Deuteronomy versus <i>Gilgamesh</i>	361
4.4. Introduction to the new <i>Kompositionsgeschichte</i>	363
4.5. An attempt at a preliminary confrontation with selected theories	368
4.5.1. Complexity of the tekst	368
4.5.2. An example of a negative verification of the hypothesis	370
4.5.3. ‘Redactions’ and ‘editions’	372
5. Theology of the Scripture and writing in Deuteronomy – a synthesis	377
5.1. Spoken and written words	377
5.2. God as Writer	380
5.3. Intermediaries of the Revelation in the tradition of Deuteronomy	383
5.4. The authority of the text and the importance of recording	388
5.4.1. The authority of the person and their words	388
5.4.2. Solemnity and importance of recording	390
Document of the Covenant	390
Written Law	392
Written Knowledge – Instruction	394
5.5. Summary	398
Conclusion	399
Summary in English	411
List of Tables	420
List of abbreviations	421
Selected bibliography	427
Subject index	463
Index of biblical references	467
Index of selected evidence of literacy	483
Index of references to extra-biblical ancient texts	484

Wstęp

Zgłębiając historię początków pisma na starożytnym Bliskim Wschodzie i specyfikę kultury piśmiennej, trzeba skonfrontować się ze znaczącymi dla nich zjawiskami. Jako pierwsze z nich należy wskazać fenomen geograficznego kontekstu powstania alfabetu. Początki zapisu alfabetycznego ukształtowały się nie w piśmiennym Egipcie (hieroglify) ani Mezopotamii (kliny), w dwóch rozwiniętych kulturowo „światach” – kolebkach najstarszych cywilizacji, ale na terenach „pomiędzy”. Najstarsze świadectwa początków zapisu alfabetycznego, określone jako świadectwa pisma protosynajskiego i protokananejskiego wskazują wymownie na tereny bliższe ziemiom „biblijnym”. Warto podkreślić zasięg przełomu, który nastąpił tu wraz z użyciem zapisu alfabetycznego. Jak zauważa Frank Moore Cross, zanim powstał alfabet, w śródziemnomorskim i orientalnym świecie istniały już złożone systemy pisma, każdy – jak się wydaje – niezależny od innych¹, tymczasem alfabet powstał tylko raz, tylko jeden; i ten jeden alfabet dał zarazem początek wszystkim alfabetom².

Jako drugi chcę poruszyć fenomen „oralności pisma” – istotny dla rozumienia starożytnych pism. Zapis, tekst, począwszy od początków pisma, poprzez dalsze etapy rozwoju, świadczy nie tylko o piśmienności, ale paradoksalnie – także o oralności, bowiem przejście w kulturze nie miało charakteru przełomu, ale trwającego dłużej procesu. Wystarczy uświadomić sobie, że w starożytnym „piśmiennym” społeczeństwie pisało kilka procent ludzi. Oralność (tzw. pierwotna) nie tylko długo jeszcze towarzyszyła

¹ Jednak niektórzy uważają, że te systemy nie powstawały bez kontaktów między poszczególnymi z nich; por. B.P. POWELL, *Writing. Theory and History of the Technology of Civilization*, Malden, MA – Oxford 2009, s. 4.

² F.M. Cross wylicza następujące systemy zapisu przedalfabetycznego: sumeryjski (kliny), egipski (hieroglify), protoelamicki, protoindyjski, kretański (p. linearne A i B), hetycki (tzw. hieroglify hetyckie) oraz chiński; por. F.M. CROSS, *The Invention and Development of the Alphabet*, w: W.M. SENNER, *The Origins of writing*, Lincoln, NE 1989, s. 77.

piśmienności, ale piśmienność służyła najpierw oralności! Pisząc o odmiennej dynamice kultur oralnej i piśmiennej, Grzegorz Godlewski wskazuje na sposoby wpływu słowa, w zależności od tego, czy oddziałuje ono jako wypowiedane – w ramach kultury oralnej, czy jako pisane – funkcjonujące w kulturze piśmiennej. „Słowo żywe i pismo, [...], nie tylko są odrębnymi formami komunikacji, powołującymi do życia swoiste zachowania i praktyki komunikacyjne, ale również wytwarzają właściwe sobie role i instytucje kulturowe, więcej, modelują same podstawy kultury: poczynając od kulturowo warunkowanych zasad percepcji, poznania i myślenia, poprzez wzory relacji i więzi międzyludzkich, po zasady organizacji życia zbiorowego”³. Zatem, badając kulturę piśmienną w starożytności, nie można pominąć jej elementów oralnych bez niebezpieczeństwa zniekształcenia obrazu tej kultury.

Jest jeszcze jedna interesująca kwestia, nieco innego typu, związana z literaturą biblijną, na którą chcę wskazać. Świat nauki posiada całkiem zasobne już zbiory dokumentów i literatury pisma klinowego (choć wciąż jest to tylko nieduża część tego, co skrywają telle i piaski). Tymczasem z pierwszej połowy I tysiąclecia pozostało niewiele tekstów zapisanych pismem alfabetycznym. Przetrwały pojedyncze inskrypcje monumentalne (na kamiennych powierzchniach) albo krótkie zapisy na skorupach naczyń. A zatem czas po przełomie pozostaje w dużej mierze niepoznany. Wiadomo, że pisano, o czym świadczą odciski pieczęci ze sznurkami, jakie pozostały po pieczętowanych dokumentach. Ale papirus nie zachował się (najstarszy zachowany zbiór pochodzi z Qumran, a jego zwoje datuje się na okres od III w. przed Chr.). Coś jednak przetrwało, przetrwały te teksty, które podlegały nieustannej transmisji, poprzez proces kopiowania „przeniesione” przez przestrzeń wielu wieków. Do takich większych kompozycji, które rozdziły się stopniowo – począwszy od pierwszych wieków stosowania pisma alfabetycznego (w Palestynie od VIII w.) obok literatury greckiej, należy zbiór pism biblijnych. Ale nie oznacza to, że teksty te były przekazywane przez kopistów „biernie”. Proces przepisywania łączył się bowiem nierzadko z dalszymi pracami nad pisarską kompozycją, która w starożytnej kulturze piśmiennej nie powstawała jako jednorazowy akt zapisu.

Pierwsze wnioski wynikające z przedstawionych zjawisk prowadzą do konieczności zweryfikowania wyobrażeń na temat pisma i pisania w starożytności. Poznanie aspektów piśmiennej kultury oraz jej wczesnych dzie-

³ Por. G. GODLEWSKI, *Jack Goody, uczoney w piśmie*, w: J. GOODY, *Logika pisma a organizacja społeczeństwa*, Warszawa 2006, s. 12.

jów, tego, jak było postrzegane, rozumiane i w jakim kontekście praktykowane pismo, mogą zmienić spojrzenie na współczesną interpretację powstających wówczas pism.

Celem opracowania jest przedstawienie biblijnej idei „księgi” w aspekcie kulturowym i teologicznym. Problem badawczy można sprowadzić do pytania: jaka koncepcja dokumentu pisanego – „księgi” – została wyrażona w Deuteronomium. Ten problem sytuuje się w szerszym kontekście rozumienia „księgi” w tekstach biblijnych, a także w kontekście specyfiki starożytnego procesu literackiego opracowywania kompozycji piśmiennej.

Praca stanowi próbę nowego podejścia do wybranej księgi biblijnej, którą jest Deuteronomium, w szerszej perspektywie kultury piśmienniczej starożytnego Bliskiego Wschodu. Początki pisma, praktyki i zwyczaje związane z pisaniem, nauką pisania oraz tworzeniem dokumentów i dzieł o zróżnicowanym charakterze – a także rozumienie i rola „ksiąg” w życiu społecznym – będą stanowiły materiał porównawczy dla zrozumienia analogicznych (albo oryginalnych) koncepcji i idei zawartych w Biblii.

Podjęty temat wpisuje się w zagadnienie piśmiennictwa w starożytności, a zwłaszcza w zagadnienie rozwoju pisma i kultury piśmienniczej oraz jej wpływu na zjawiska społeczne i religijne. Ta problematyka zostanie podjęta w badaniach stanowiących próbę poszukiwania nowego podejścia do zagadnień biblijnych poprzez powiązanie ich z problematyką kulturoznawczą. Temat dotyczy kwestii kluczowej dla studiów biblijnych – rozumienia „księgi” w kręgu kulturowym, w którym żyli autorzy biblijni – a jednocześnie stanowi jeden z istotnych problemów antropologii kultury. W tę tematykę wpisuje się także kwestia początków pism/ksiąg biblijnych, która w ramach pracy jest podjęta w odniesieniu do Księgi Powtórzonego Prawa, ze względu na jej formę, treści i czas powstawania. Ta księga została wybrana z kilku powodów: ze względu na bogatą terminologię związaną z pisaniem i pismem („księga”, dokumentem), a także ze względu na jej genezę, na długi proces rozwoju, oraz ze względu na możliwość uchwycenia za jej pośrednictwem procesu przechodzenia od oralności do piśmienności (w kontekście biblijnym). Początki tej księgi sytuuje się w okresie asyryjskim, a tworzenie jej zasadniczego zrębu przypada na czasy babilońskie oraz perskie. Nie można przy tym zapoznać wpływów kultury greckiej, jednak zasadnicza uwaga będzie skierowana na świat Bliskiego Wschodu. To właśnie w tym kręgu tworzyły się i dojrzały te koncepcje, przesłanki i struktury rozumienia, które wpłynęły na kulturę, także tę piśmienniczą, starożytnego Izraela i Judy. Będą one poszukiwane w pismach starożytnego Bliskiego Wschodu (zwłaszcza Mezopotamii, Syrii i Egiptu) i zarazem

w samych tekstach biblijnych – przy czym jedno i drugie konfrontowane będą z wypracowaną dotąd wiedzą na temat starożytnej sztuki pisarskiej i kultury piśmienniczej. Poznanie tego kontekstu kulturowego posłuży również do zgłębienia biblijnego rozumienia świętości tekstu jako „pośrednika” w spotkaniu między człowiekiem a Bogiem.

W ramach procesu badawczego zastosowane zostaną dwa podejścia metodologiczne. Zasadniczym będzie metoda historyczno-krytyczna stosowana w biblistyce. Składać się na nią będą analiza słownictwa związanego z pisaniem i pismem oraz z kulturą piśmienniczą, elementy analizy zastosowanych form literackich oraz elementy egzegezy wybranych perykop biblijnych. Ponadto sporządzone zostaną również zestawienia synoptyczne, wykonana będzie analiza porównawcza tematów i tradycji dotyczących zapisów w Deuteronomium i Księdze Wyjścia. Równolegle zastosowane zostaną również elementy metod służących w badaniach kultury: poszukiwanie i analiza tematów i wątków, wzorów kulturowych, instytucji związanych z pisarstwem oraz wzajemnych relacji między nimi w ramach kultury. Zostanie ponadto zastosowana metoda porównawcza, zarówno sytuacji kulturowej, jak i tekstów starożytnych, stanowiąca rodzaj przejścia pomiędzy światem przekonań, koncepcji i wyobrażeń w krajach starożytnego Bliskiego Wschodu oraz w biblijnym Izraelu i Judzie.

Metoda porównywania tekstów biblijnych z tekstami z innych centrów kultury jest od dawna używana w biblistyce. Przyjęte podejście ma jednak nieco odmienny charakter. Nie jest porównaniem tylko na poziomie zawartości, treści dzieł literackich, ale odnosi się do kultury piśmienniczej, która stanowiła kontekst i środowisko dla powstania zarówno tekstów biblijnych, jak i innych tekstów starożytnych. Dotychczasowe analizy, czy to o charakterze synchronicznym, czy diachronicznym, skupiały na samym tekście biblijnym. Tymczasem w niniejszym opracowaniu istotnym elementem będzie odkrycie literackiego kontekstu powstawania, rozumienia i oddziaływania tekstu pisanego, czyli tego, co możemy nazwać „księgą”. Powiązanie interpretacji biblijnej z analizą kultury starożytnego Bliskiego Wschodu będzie miało zatem miejsce nie tyle na poziomie samych tylko treści, tematów i motywów literackich, ile na poziomie świata koncepcji wyobrażeń i przekonań, na poziomie znaczenia tekstu dla samej kultury – z jednej strony jest to kultura piśmiennicza, a z drugiej religijna, teologiczna.

Istotą analiz badawczych będzie odnalezienie struktur kulturowych i przesłanek teologicznych, na których opiera się koncepcja „księgi” zawarta w Deuteronomium, a także poznanie elementów warsztatu i procesu opracowywania kompozycji piśmiennej.

Poznanie, jak księga Deuteronomium była rozumiana przez pisarzy i odbiorców z czasu jej powstawania, pozwoli uchwycić, jak to rozumienie księgi wpłynęło na sposób przedstawienia zawartych w niej treści. Otwiera to nowy aspekt analiz biblijnych pism i wpływa na poszerzanie kontekstu interpretacyjnego Biblii.

Poznanie kultury piśmiennej i warsztatu literackiego ówczesnych pisarzy, a co za tym idzie – ich świadomości literackiej, stanowi nieodzowny wymóg badawczy i klucz do zrozumienia koncepcji „księgi” zawartej w Deuteronomium. Dotychczas ten sposób podejścia nie został szczegółowo opracowany. Monografię blisko związaną z podjętym przeze mnie problemem, opartą na rozprawie doktorskiej, opublikował Jean-Pierre Sonnet, *The Book within the Book. Writing in Deuteronomy* (Biblical Interpretation Series 14), Leiden – New York – Koeln: Brill 1997 (por. E. Otto, *Mose der Schreiber. Zu „poetics„ und „genetics„ in der Deuteronomiumsanalyse anhand eines Buches von Jean-Pierre Sonnet*, ZAR 6(2000), s. 320-329). Autor reprezentuje podejście narracyjne, a jego metoda polega głównie na opracowaniu poszczególnych części strukturalnych Deuteronomium pod kątem treści dotyczących księgi i pisania. W krótkim końcowym ekskursie (s. 262-269) porusza kwestię widocznych wpływów pisarskiej tradycji na Księgę Powtórzonego Prawa. Kwestia roli pisarzy w powstawaniu Deuteronomium jest też wzmiankowana w innych opracowaniach dotyczących tej księgi, na przykład przez Moshe Weinfeld, *Deuteronomy and the Deuteronomic School*, Oxford: Clarendon 1972, s. 158-171 [The Scribal Role in the Crystallization of Deuteronomy], nigdzie jednak nie opracowano jej w szerszym kontekście. Wśród opracowań związanych pośrednio z warsztatem pisarskim, w odniesieniu do Deuteronomium, w ciągu ostatnich 30 lat ukazały się różne publikacje poświęcone retoryce Deuteronomium, jej cechom mądrościowym oraz jej kompozycji literackiej w powiązaniu z różnymi zagadnieniami gramatycznymi (mowa zależna, liczba pojedyncza i mnoga adresata itd.; por. bibliografia).

1. Wprowadzenie – początki pisma i kultury piśmiennej

Znajomość kultur piśmiennych starożytnego Bliskiego Wschodu jest dla poznania początków kultury współczesnej o tyle istotna, że – jak pisze Jack Goody – „pojawiły się w nich pierwsze zastosowania pisma, początki tradycji pisanej, z której zasadniczo wyrosła Grecja i Europa”¹. W przypadku biblijnej kultury piśmiennej znaczenie tej znajomości kultur będzie jeszcze większe. Księga Powtórzonego Prawa wyrosła z kultury starożytnego Bliskiego Wschodu, w którą wpisuje się kultura biblijnego Izraela.

Początki piśmiennictwa rozwijały i kształtowały się w Mezopotamii i Egipcie, a także na łączącym je terenie, do którego przynależy także Palestyna. Wprawdzie „rodzący się” Izrael „wkraczał” w świat już naznaczony pismem sylabicznym, ale kultura przeobrażana użyciem znaków alfabetycznych dopiero się kształtowała.

Powstanie pisma², a szczególnie jego prapoczątki są przedmiotem licznych badań, a ich efekty można wyrazić za pomocą dwóch hipotez³. Jedna to hipoteza pieczęci, a druga to hipoteza tokenów⁴. Pierwotny wzór pisma, jego wcześniejszą fazę, dostrzega się albo w pieczęciach, albo w tokenach.

¹ J. GOODY, *Logika pisma a organizacja społeczeństwa*, Warszawa 2006, s. 32.

² J.-J. GLASSNER, *The invention of cuneiform. Writing in Sumer*, Baltimore 2003, w szczególności s. 105-130; J.S. COOPER, *Babylonian beginnings. The origin of the cuneiform writing system in comparative perspective*, w: S.D. HOUSTON (ed.), *The First Writing. Script Invention as History and Process*, Cambridge 2004, s. 71-99.

³ W. SODEN VON, *The Ancient Orient. An Introduction to the Study of the Ancient Near East*, Grand Rapids, MI 1994, s. 31-37.

⁴ Por. D. SCHMANDT-BESSERAT, *Two Precursors of Writing. Plain and Complex Tokens*, w: W. SENNER (ed.), *The Origins of Writing*, Lincoln, NE 1989, s. 27-42; Zob. D. SCHMANDT-BESSERAT, *An Archaic Recording System and The Origin of Writing* (SyrMesS 1/2), Malibu 1977; D. SCHMANDT-BESSERAT, *How Writing Came About*, Austin 1996.

W Uruk odnaleziono tabliczki traktowane jako rodzaj dokumentów administracyjnych, zapisanych za pomocą pisma bardzo archaicznego i ewidentnie piktograficznego, z którego następnie rozwinęło się pismo „klinowe”. Elementy graficzne, które mogą wskazywać na etapy poprzedzające powstanie pisma dostrzega się także w artefaktach pochodzących z Elamu⁵.

Powstanie pisma było między innymi efektem tak zwanej rewolucji miejskiej, czyli przemian osadniczych zaistniałych w IV tysiącleciu przed Chr., a zarazem realizacją złożonych potrzeb administracji związanych z rejestrowaniem danych ekonomicznych⁶. Pismo w tym pierwszym okresie służyło przede wszystkim w zarządzaniu scentralizowanymi magazynami, a posiadacze zdolności pisarskich, umiejący posługiwać się pismem byli zarazem administratorami. Pierwszy udokumentowany system zapisu, w pełnym sensie tego słowa znaczeniu, pojawił się w Uruk. Znalezione tam tabliczki z zapisami mają charakter administracyjny, bezpośrednio związany z ekonomicznym zarządzaniem scentralizowanymi agendami (pałac lub świątynia). Te archaiczne „teksty” znalezione w Uruk – w trakcie kampanii wykopaliskowej w roku 1931 – stanowią efekt rozwoju administracji świątynnej i aż do lat 90-tych XX wieku jedynie w tym kontekście były analizowane. Dopiero porównanie ich z późniejszymi tekstami o charakterze leksykalnym otwarło perspektywy odczytania ich. W konsekwencji można stwierdzić, że tak jak badania na temat ekonomii Uruk z okresu 3200-3000 wykazały kontynuację z tym, co ją poprzedzało, tak badania nad tekstami archaicznymi z Uruk wykazały kontynuację z okresami późniejszymi rozwoju pisma.

Mając do dyspozycji narzędzie operatywne w postaci pisma, wewnątrz administracji wyodrębniła się funkcja określana mianem „pisarza” (sumer. *dubsar*, akad. *tuṣṣarru*, dosłownie „pisarz tabliczek”)⁷. Był to funkcjonariusz administracyjny, który opanował technikę pisania, liczenia i pomiaru gruntów, a do tego znał procedury administracyjne. Miejszem aktywności pisarzy w okresie archaicznym, czyli wczesnym okresie posługiwania się pismem, był w zasadzie magazyn, a dokładniej „archiwum” magazynu znajdujące się przy pałacu lub świątyni. W tym okresie istniały bowiem te dwa centra mające charakter zarówno administracyjny, jak i kumulacyjny odnośnie do dóbr ekonomicznych. Pisanie od początku zatem było zinsty-

⁵ W. VON SODEN, *The Ancient Orient*, s. 33-34.

⁶ C.C. SMITH, *The Birth of Bureaucracy*, BA 40(1977), s. 24-28.

⁷ M. LIVERANI, *Antico Oriente. Storia società economia*, Bari 41999, s. 134; L.E. PEARCE, *The Scribes and Scholars of Ancient Mesopotamia*, CANE, vol. IV, s. 2272; CAD, vol. 19, s. 151-162.

tucjonalizowane i włączone w system struktur władzy i ścisłej biurokracji nadzorującej system podatkowy oraz zarządzanie dobrami w świątyniach i pałacach⁸. Pośród tabliczek wyrzuconych na śmietnik w Uruk (warstwa IV-III), dziewięćdziesiąt procent stanowią tabliczki administracyjne, zaś dziesięć procent to teksty leksykalne, które są raczej podręcznym narzędziem pracy pisarza niż faktycznym zbiorem o charakterze proto-naukowym⁹.

Przedstawione powyżej zajęcia oraz szeroko pojęta działalność pisarska szybko stawały się coraz bardziej skomplikowane, aż w końcu wymagały kompleksowego i specjalistycznego przygotowania. I podobnie jak w warsztatach rzemieślniczych można było poznać tajniki zawodu, tak pisarzem można było zostać dzięki przygotowaniu, które następowało w „szkole” zwanej dosłownie „domem tabliczek” (sumer. *edubba*; akad. *bit tuppī*)¹⁰. Przekaz umiejętności pisarskich dokonywał się za sprawą „nauczycieli” (*ummia, ummānu* – „uczony, ekspert, mistrz, profesor”¹¹), którzy nauczali uczniów trudnej sztuki graficznego i pamięciowego operowania zasobem znaków i terminów, następnie znajomości formuł administracyjnych i prawnych oraz stylu administracyjnego piśmiennych dokumentów. Najpierw „nauczyciele” uczyli w nich swoich „uczniów” setek znaków. Świadczą o tym niektóre z odnalezionych tabliczek zawierające zapisy o charakterze leksykalnym i mające za cel wsparcie kształcenia pisarskiego. Zachowane tabliczki leksykalne, te najbardziej archaiczne i najwcześniejsze, świadczą o istnieniu systemu przekazu wiedzy pisarskiej. Skoro wiedza zostaje przekazywana w ramach pewnych ćwiczeń, zatem można sugerować istnienie określonego i do pewnego stopnia usystematyzowanego procesu jej przekazu.

Takie długotrwałe przygotowanie i kształcenie sprawiało, że dzięki niemu powstała, uformowała się i wyodrębniła elita administracyjna, kulturalna i polityczna państwa. Stanowiły ją osoby, które za pośrednictwem słów

⁸ M.I. PANOSA, *The Beginnings of the Written Culture in Antiquity*, RDH 6(2004) s. 5-6, www.uoc.edu/humfil/articles/eng/panosa0304.html (dostęp 11.02.2011).

⁹ M. LIVERANI, *Uruk la prima città*, Bari 1998, s. 80.

¹⁰ POF. A.W. SJÖBERG, *The Old Babylonian Eduba*, w: S.J. LIEBERMAN (ed.), *Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen on his 70th Birthday* (AS 20), Chicago 1975, s. 159-179; Artykuł przedstawia główne zagadnienia związane z edukacją w staro-babilońskiej *edubbe* (akad. *bit tuppī*) wraz z terminologią. Zob. też: E. ROBSON, *The Tablet House. A Scribal School in Old Babylonian Nippur*, RA 95(2001), s. 39-66; H.L.J. VANSTIPHOUT, *How Did They Learn Sumerian?*, JSC 31(1979), s. 118-126.

¹¹ L.E. PEARCE, *The Scribes and Scholars of Ancient Mesopotamia*, s. 2272; D.M. CARR, *Writing on the Tablet of the Heart. Origins of Scripture and Literature*, Oxford 2005, s. 59; por. C. BEZOLD, *Babylonisch-Assyrisches Glossar*, Heidelberg 1926, s. 40-41.

pisanych były w stanie nadzorować, kontrolować i kreować rzeczywistość społeczno-ekonomiczną.

Od samego niemal początku istnienia pisma, obok tekstów o charakterze administracyjnym pojawiają się teksty „szkolne” albo w pewnym sensie proto-naukowe. Służyły one do przybliżenia adeptom sztuki pisarskiej i przekazu systemu zapisu, ale równocześnie stanowiły uporządkowanie wiedzy o różnym charakterze. Przybierały one formę list, spisów zarówno terminów, jak i przedmiotów. Pomiedzy pierwszymi zapisami, którymi były zwykłe adnotacje ekonomiczne, a rozbudowanymi tekstami o charakterze literackim pojawiają się zatem spisy uporządkowane według kategorii, jak np. zawody, ptaki, rośliny itp.

W czasach Szulgiego (2095-2048 p.n.e.), czyli w okresie panowania III dynastii z Ur) zjednoczenie różnych terytoriów i stworzenie państwa o znaczących rozmiarach stworzyło warunki dla unifikacji produktów pisarskich oraz określenie pewnego standardu jakościowego. Mario Liverani¹² twierdzi, że to właśnie za panowania Szulgiego powstała rozbudowana grupa pisarzy, którzy planowali oraz rejestrowali przedsięwzięcia ekonomiczne i redystrybucyjne istniejącego w owym czasie imperium sumeryjskiego. Konsekwencją tego było wzmocnienie oraz ujednoczenie tego, co można już określić kulturą pisarską. Podstawową i zasadniczo instytucjonalną działalnością pisarzy tego okresu było wspieranie organizacji państwa. Ale równocześnie właśnie w tym okresie, czyli za panowania III dynastii z Ur, wysoki poziom osiągają dwa pozaadministracyjne rodzaje pisarskiej działalności, a mianowicie przekaz samej sztuki pisarskiej oraz tworzenie literatury.

W ramach szkoły powstawały „narzędzia działalności pisarskiej”, były to spisy znaków i słów, a także zawodów, drzew, omenów, zaklęć itd. Tworzono z nich prawdziwe słowniki i quasi-encyklopedie, które zawierały w formie kanonicznej wiedzę danej epoki.

Szkoła w okresie neosumeryjskim była instytucją związaną ze świątynią, stanowiącą element podstaw administracyjnych państwa. Chodzili do niej młodzi z rodzin elitarnych (*ensi* i inni funkcjonariusze, itd.) i w ten sposób następował przekaz wiedzy w ramach pewnej grupy, a wiedza ta była elementem koniecznym, aby podjąć urząd i awansować w karierze urzędniczej. Edukacja była trudna i wymagająca, ale życie w *edubbie* zaowocowało dziełami literackimi. Podkreślają one konieczność zaangażowania w studiowaniu, wskazują na relacje pomiędzy nauczycielami i uczniami,

¹² M. LIVERANI, *Antico Oriente*, s. 283.

oraz ukazują perspektywy awansu społecznego. Rozwijała się i kształtowała w ten sposób kastowość pisarzy, oparta na posiadaniu wiedzy pisarskiej nieosiągalnej dla obcych. Ona też zapewniała pisarzom nadzór nad strukturą władzy i ekonomią kraju.

Szkoła była również w okresie starobabilońskim centrum, z którego kultura mezopotamska otrzymywała siłę. Miała charakter konserwatywny, przekazując zarówno narzędzia pracy, jak i koncepcje, idee wypracowane jeszcze w III tysiącleciu p.n.e. To zaskakujące, że znacząca część sumeryjskiej literatury pochodzi ze szkoły w Nippur, z czasu, gdy sumeryjski był już językiem martwym¹³. Ale to właśnie szkoła wydaje się być miejscem, gdzie uzyskiwano świadomość nowych problemów. A pierwszym z nich jest ostateczne przejście od języka sumeryjskiego do akadyjskiego. Typ tekstu zwany sylabariuszem został dostosowany właśnie do tych zmian, a przede wszystkim do specyfiki języka akadyjskiego. Chociaż dwujęzyczność nie była nowym zjawiskiem, to jednak w okresie starobabilońskim objęła ona całe mezopotamskie dziedzictwo pisarskie, zmuszając struktury szkoły do przeformowania i przybrania charakteru dwujęzycznego oraz do stworzenia wersji akadyjskiej formuł sumeryjskich. Powstały w ten sposób spisy dwujęzyczne, a w pewnym sensie nawet trójjęzyczne. Fakt, że język sumeryjski stał się językiem martwym, skłonił pisarzy do odzyskiwania i tłumaczenia sumeryjskiego dziedzictwa kulturowego. Powstały tłumaczenia interlinearne, zbierano i zapisywano wielkie dzieła literatury sumeryjskiej, organizowano nauczanie sumeryjskiego, a bez jego znajomości nie można było zostać pisarzem.

W okresie późnego brązu zostały podjęte próby uproszczenia systemu zapisu, które ostatecznie doprowadziły do powstania alfabetu. W oparciu o znane dzisiaj źródła można stwierdzić, że dokonały się one na terenie Kanaanu, czyli późniejszego terytorium Izraela – Judy. Powstały wtedy podstawy i ukształtowane zostały kluczowe elementy teoretyczne alfabetu¹⁴ oraz dokonano pierwszych praktycznych aplikacji¹⁵. A zatem rozprze-strzenienie się alfabetu w okresie żelaza było zjawiskiem analogicznym do innych przemian, jakie wówczas zaszły. Podobnie jak w przypadkach

¹³ Tamże, s. 343.

¹⁴ J.F. HEALEY, *The Early Alphabet*, w: J.T. HOOKER (ed.), *Reading the Past. Ancient Writing from Cuneiform to the Alphabet*, London 1990, s. 196-257.

¹⁵ J. NAVEH, *Early History of the Alphabet. An Introduction to West Semitic Epigraphy and Palaeography*, Jerusalem 1987, s. 53-123.

pozostałych innowacji¹⁶, również i ta, dokonała się w późnym brązie, ale zasadniczo wpłynęła na kulturę piśmienniczą dopiero w okresie żelaza¹⁷.

Świadkiem i uczestnikiem tworzenia alfabetu był Ugarit. Znalezione w tym wielokulturowym centrum tabliczki świadczą o znajomości aż siedmiu języków i trzech systemów zapisu. Ale najciekawsze odkrycie stanowiły tabliczki pisane klinami używanymi w funkcji znaków alfabetycznych¹⁸.

Powstanie alfabetu nastąpiło „między” Mezopotamią a Egiptem, przypuszczalnie dlatego, że obie wielkie kultury otoczyły swe niezwykle znaki (kliny i hieroglify) tak wielką czcią i estymą, że nie zdołały przełamać tak cennej skądinąd, wielowiekowej tradycji. W Egipcie stosowano święte znaki do zapisywania obcych nazw, używając ideogramów na sposób alfabetyczny. Ale nie rozwinięto idei alfabetu, nie uproszczono znaków, nie rozpowszechniono „techniki szybkiego zapisu”. Sztuka pisania wymagała wiedzy i czasu, a były to wymogi kulturowe.

Rozprzestrzenienie się alfabetu blokowało w okresie późnego brązu w dużej mierze istnienie szkół pisarskich oraz administracji pałacowej, związanej z przekazywaniem i użyciem systemu klinowego. Alfabet dzięki swej prostocie nadawał się do szerokiego rozpowszechnienia – o wiele szerszego, niż złożone pisma ideograficzno-sylabiczne, poznanie których wymagało wysiłku i czasu. Właśnie trudność edukacyjna stanowiąca barierę oraz ograniczenia w dostępie do sztuki pisania, zastrzeżonej dla członków elity, decydowały o zamknięciu środowiska pisarskiego, które chciało utrzymać swoje przywileje, tak gdy chodzi o władzę, jak i ekonomię.

Fenomen zamknięcia i kastowości dobrze ilustruje sytuacja z okresu neoasyryjskiego i neobabilońskiego. Wtedy to język aramejski stał się używanym powszechnie w mowie na przeważających obszarach Syro-Palestyny i Mezopotamii, został przyjęty jako oficjalny obok akadyjskiego¹⁹.

¹⁶ S. WARNER, *The Alphabet. An Innovation and its Diffusion*, VT 30(1980), s. 81-90.

¹⁷ Zob. F.M. CROSS, *The Invention and Development of the Alphabet*, s. 77-90.

¹⁸ Zapisy w siedmiu językach – sumeryjskim, akadyjskim, egipskim, hetyckim, hurycyckim, cypryjsko-minojskim i ugaryckim – wykonywane były najczęściej sylabicznym pismem klinowym, ale w przypadku egipskiego pismem hieroglificznym. Kilka zapisów sporządzono alfabetem klinowym; por. A. MROZEK, *Ugarit (Ras Szamra) – w 80-lecie odkryć*, w: Ł. TOBOLA, *Cykl Baala z Ugarit. Wprowadzeniem opatrzyli Andrzej Mrozek i Zdzisław J. Kapera*, Kraków 2008, s. 17; por. A. DEMSKY, M. BAR-ILAN, *Writing in Ancient Israel and Early Judaism*, w: *Mikra. Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Early Christianity*, ed. M.J. MULDER, Philadelphia – Maas-tricht 1988, s. 7-8.

¹⁹ W.M. SCHNIEDEWIND, *Aramaic, the Death of Written Hebrew, and Language Shift in the Persian Period*, w: S.L. SANDERS (ed.), *Margins of Writing, Origins of Cultures* (OIS 2), Chicago 2006, s. 137-148.

Tymczasem kasta pisarzy w okresie neobabilońskim, broniąc swojej pozycji, zaczęła się posługiwać specyficznymi znaczeniami znaków, wielką ich ilością oraz logogramami, a wreszcie wprowadziła prawdziwą kryptografię, przede wszystkim w tekstach astrologicznych, medycznych oraz związanych z hepatoskopią²⁰. Celem tych zabiegów było zagwarantowanie sobie wyjątkowej pozycji i zablokowanie innym dostępu do wiedzy pisarskiej.

Nowy sposób pisania (alfabet) nie jest tylko wyrazem rozwoju techniki zapisu, ale wprowadza zmiany o charakterze kulturowym. „Pismo jest nie tyle pojedynczym, izolowanym wynalazkiem, który wprowadza nowe możliwości, wzbogacając dotychczasowy ich repertuar, ile raczej czynnikiem całościowo przekształcającym kulturę [...]”²¹. Dlatego rozprzestrzenianie się alfabetu mogło przybrać na sile w momencie, w którym fizyczny upadek pałaców przyniósł z sobą zniszczenie archiwów, bibliotek, rozpad elity pisarskiej oraz zniknięcie zamawiającego (niemal jedyne) pracę pisarską i administracyjną, którym był pałac²².

Edukacja pisarska w Mezopotamii podlegała zmianom tak, jak cała cywilizacja Dwurzecza. Niemniej jednak w samym procesie nauczania korzystano z wypracowanych wcześniej metod i przyjętych jego etapów. Toteż edukację próbuje się przedstawić²³ w ramach pięcioczęściowego schematu. Pierwszym etapem edukacji było uczenie się sylabicznych znaków używanych do zapisywania zarówno języka sumeryjskiego, jak i akadyjskiego. Na drugim etapie uczono się listy słów, najpierw tych prostszych, potem bardziej skomplikowanych. Następnym etapem było poznawanie sposobów komponowania wzorcowych dokumentów o różnym charakterze. Najpierw były to wzory kontraktów, wykazy rachunkowości czy wzory rozliczeń w magazynach. Następnie opracowywano dokumenty bardziej skomplikowane, a mniej schematyczne. Czwartym etapem było poznawanie wiedzy przekazywanej za pośrednictwem tematycznych kompendiów. Taką stanowił na przykład zbiór omenów czy wróżb. Na ostatnim etapie edukacji pisarskiej miało miejsce poznawanie dzieł literackich, w tym literatury pięknej, czyli najważniejszych utworów składających się na mezopotamską tradycję pisarską.

²⁰ M. LIVERANI, *Antico Oriente*, s. 902.

²¹ Pof. G. GODLEWSKI, *Jack Goody, uczoney w piśmie*, s. 16.

²² M. LIVERANI, *Antico Oriente*, s. 645.

²³ Å. SJÖBERG, *The Old Babylonian Eduba*, s. 159-179; R. HAWLEY, *On the Alphabetic Scribal Curriculum at Ugarit*, w: R.D. BIGGS, J. MYERS, M.T. ROTH (ed.), *Proceedings of the 51st Rencontre Assyriologique Internationale Held at the Oriental Institute of the University of Chicago July 18-22, 2005* (SAOC 62), Chicago 2008, s. 57-67.

Ten model oddający w sposób schematyczny system edukacji „obowiązujący” w Mezopotamii od czasów przynajmniej starobabilońskich, można zastosować, choć z zastrzeżeniami, do lokalnych centrów urbanistycznych, w których działali pisarze. Co więcej, ten model można porównać nawet do modelu nauczania tych „szkół”, w których miejsce pisma sylabicznego zajął alfabet w formie *abjedu* (zapisu spółgłoskowego). Miejscem, w którym występują obydwa systemy zapisu, był chociażby Ugarit w okresie późnego brązu.

Bogaty ugarycki korpus tekstów daje możliwość weryfikacji czy radykalnie odmienne zasady zapisu sylabicznego i zasady zapisu alfabetycznego oraz odmienna tradycja, pozwalają na kontynuację przynajmniej zasadniczej „struktury edukacyjnej”. Jest to pytanie o moment łączący edukację i kulturę klinową (sylabiczną) oraz alfabetyczną. Jak zauważył Robert Hawley²⁴, poszczególne etapy edukacji pisarzy posługujących się pismem alfabetycznym odpowiadają etapom składającym się na edukację pisarzy posługujących się pismem sylabicznym (klinowym). Porównanie jednak zawartości poszczególnych etapów podkreśla dwuczęściowość procesu edukacyjnego. Pierwsze trzy etapy skupiają się na poznaniu podstaw pisma, które w przypadku zapisu alfabetycznego jest znacznie prostsze niż pismo sylabiczne. Zarówno ograniczona liczba znaków, jak też posługiwanie się własnym językiem niosą z sobą redukcję czasową szczególnie pierwszej części edukacji. Świadcstwa ugaryckie pozwalają utrzymywać, że następne etapy należące do części drugiej nie uległy już tak zasadniczym zmianom. Adepti pisarscy zapoznawali się ze spisami bóstw, królów, miast, wsi, zawodów, imion oraz uczyli się wzorów listów, dokumentów administracyjnych i handlowych. A w dalszej części edukacji, w ramach ostatniego etapu poznawali, podobnie jak pisarze w Mezopotamii, zbiory omenów, wróżb, przepisów medycznych, aby w końcu sięgnąć do literatury pięknej.

Powyższy podział wskazuje na możliwe poziomy edukacji zarówno pisarzy pisma sylabicznego, jak i alfabetycznego. Pierwsza część edukacji określa pierwszy poziom obejmujący naukę podstaw pisma, tymczasem druga część prowadzi do osiągnięcia dwóch następnych poziomów: zawodowego oraz wyższego. Część ta stanowi najpierw naukę wiążącą się bezpośrednio z zawodem, a następnie – na ostatnim etapie – zaawansowane kształcenie przeznaczone dla węższej grupy osób.

Podjętą temat Deuteronomium jako piśmiennego dokumentu Izraela, funkcjonującego w ramach starożytnej kultury, trzeba zacząć od przy-

²⁴ R. HAWLEY, *On the Alfabetic Scribal Curriculum*, s. 57-67.

bliżenia zarówno podstaw, jak i tych aspektów piśmiennej kultury starożytnego Bliskiego Wschodu, które będą istotne dla mojego tematu.

Charakter dostępnych świadectw²⁵ często pozwala jedynie na wnioski hipotetyczne. Badanie kultury jako rzeczywistości złożonej, o wielu zależnościach pomiędzy jej dynamicznymi elementami, jest trudne w przypadku badań terenowych, prowadzonych „na żywej kulturze”. Co dopiero można powiedzieć w przypadku kultury, po której pozostały jedynie fragmentaryczne dane archeologiczne pochodzące jedynie z przebadanych dotąd stanowisk, przypisanych różnym epokom.

Szczególne znaczenie w badaniach kultury starożytnego Bliskiego Wschodu zajmuje analiza tekstów, jakie odnaleziono w różnych miejscach. Oczywiście ich zgłębianie wymaga odrębnych metod, uwzględniających nie tylko etap odczytania (odszyfrowania) i krytyki samego tekstu, nie tylko uwzględnienia kontekstu kulturowego, archeologicznego, ale również studiów językowych, literackich (biorących pod uwagę także zależności między formą a treścią), historycznych, porównawczych itd. W moich badaniach istotne będą te teksty, które nawiązują do pisania jako czynności oraz do zapisu jako dokumentu, gdyż odzwierciedlają one związaną z nim wiedzę, przekonania i wyobrażenia starożytnych, które są wyrazem określonej świadomości i kultury pisma.

Na podstawie dostępnych opracowań i ich źródeł, postaram się przybliżyć wybrane aspekty piśmiennej kultury na Bliskim Wschodzie, a na tym tle także w Izraelu i Judzie. Trudno byłoby przedstawić pełną charakterystykę instytucji pisarza, można jednak spróbować opisać role osób piszących, ich status. Można spróbować wskazać i scharakteryzować miejsca służące do pisania, do przechowywania pism, do nauki pisania i innej wiedzy związanej z zastosowaniem spisanych tekstów.

W badaniu kultury piśmiennej istotna jest klasyfikacja dokumentów (i różnych zapisów) – ze względu na aspekt materialny, ale jeszcze bardziej pod kątem ich treści, literackiej formy oraz funkcji społeczno-kulturowych. Ważna dla zrozumienia roli zapisu w kulturze będzie znajomość kontekstu kulturowego funkcjonowania różnego rodzaju zapisów, ewentualne zwyczaje czy rytuały, czynności z zastosowaniem tekstu oraz przekonania i wierzenia.

Odrębną kwestią, niezwykle pomocną w próbach poznania procesu opracowania Deuteronomium, jest warsztat pisarski starożytnego pisarza –

²⁵ Dokumenty piśmienne, które nierzadko stanowią tylko fragment tekstu, wymagają wielowymiarowych badań i pozwalają często tylko na postawienie hipotez.

począwszy od techniki zapisu, aż po elementy kompozycji tekstu i formy literackiej tekstów, która związana jest z rodzajem zapisywanych treści. W tym kontekście ważną będzie próba zgłębienia zakresu i wzajemnej zależności twórczej i odtwórczej pracy starożytnego pisarza.

W pierwszej części opracowania podejmę także kwestie starożytnych wyobrażeń i mitów dotyczących początków pisma, przybliżę ówczesne koncepcje autorstwa i „autorytetu” zapisanego tekstu. Osobne miejsce poświęcę przekazowi pisemnemu treści niezwykłych, takich jak wiedza zastrzeżona. Ostatnia kwestia będzie kluczowa dla wyprowadzanych wniosków w zakresie zależności i wpływów kulturowych występujących w Deuteronomium. Będzie to pytanie o podstawy i możliwości takich wpływów między Izraelem i Judą a państwami w bezpośrednim lub dalszym sąsiedztwie.